

Patrycja Chrzanowska*

Proces usamodzielnienia wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych – wybrane aspekty

Care leavers – transition process into independent living: The article explores the process of transition into independent living of young people leaving institutional care system in Poland. The first section discusses the concept of autonomy as a crucial trait to the process of becoming independent from the others (institutions or individuals). In the next section this process is analysed together with its essential element, i.e. financial assistance. In the third section the author presents data related to the care institutions and the number of its beneficiaries in Poland. The final section contains an overview of the main issues experienced by the people becoming independent and a set of recommendations aimed at improving the efficiency of this process.

Słowa kluczowe: *proces usamodzielnienia, wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych, wykluczenie społeczne, instytucjonalna piecza zastępcza*

Keywords: *process of transition into independent living, residents of socialization centres, social exclusion, residential care system*

* Doktorantka w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej
Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego;
e-mail: patrycja.chrzanowska90@gmail.com.

Wstęp

W niniejszym artykule poruszono problematykę przebiegu procesu usamodzielnienia wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego, powszechnie znanych jako domy dziecka. Zestawiono zagrożenia, które mogą wynikać z niewłaściwie przeprowadzonego usamodzielniania podopiecznych, co w konsekwencji zwiększa ryzyko ekskluzji i wykluczenia społecznego. Wśród elementów związanych z opusz-

czaniem pieczy zastępczej i wchodzeniem w dorosłość szczególną uwagę poświęcono trudnościom towarzyszącym absolwentom placówek¹ mogącym skutkować marginalizowaniem ich w zakresie dostępu do cenionych powszechnie dóbr (rynek pracy, rynek mieszkaniowy, edukacja)².

Po roku 1989 przemiany systemu pomocy dziecku i rodzinie były związane z transformacją ustrojową. Decyzje o przekształceniu struktur państwa spowodowały, że powstałe w wyniku reformy powiaty przejęły obowiązki związane ze świadczeniem pomocy, w tym instytucjonalnej, na rzecz rodzin i dzieci³. Uchwalona w 1990 r. ustawa o pomocy społecznej stanowiła początek zmian w funkcjonującym systemie pomocy (wcześniej – opieki) społecznej. W 2000 r., w związku z nowelizacją tejże ustawy, część instytucji opieki zastępczej podległych wcześniej Ministerstwu Edukacji Narodowej została włączona do systemu pomocy społecznej. Impulsem do wprowadzania dalszych zmian było włączenie Polski w struktury Unii Europejskiej. Można zaobserwować, że od tego czasu formułowanie założeń funkcjonowania systemu opiekuńczo-socjalnego, zwłaszcza w obszarach problemowych, zaczęło skupiać się na podmiotowości podopiecznych, szeroko rozumianej pracy socjalnej ze środowiskiem rodzinnym i lokalnym oraz promowaniu rodzinnych form opieki zastępczej w miejsce instytucjonalnych. Obecnie podstawą do omawiania działań z zakresu pomocy rodzinie i dziecku jest ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. nr 149 poz. 887, ze zm.). W sposób kompleksowy określa aktywność podmiotów publicznych, które mają za zadanie przeciw-

¹ Słowo „absolwenci” odnosi się w tym artykule do sytuacji życiowej usamodzielniających się wychowanków systemu pieczy zastępczej. Bycie absolwentem placówki jest związane z instytucjonalnym charakterem opieki oraz jej formalnym opuszczeniem. Kontekst ten powinien być rozpatrywany w ramach kariery biograficznej i faz życia osób opuszczających instytucje wychowawcze. Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Usamodzielnienie wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych – podstawowe problemy implikacje dla praktyki*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 2015, nr 30(3), s. 77–95.

² Jak zauważa M. Rek-Woźniak, dostęp do cenionych społecznie zasobów oraz sposoby ich alokacji należy rozpatrywać z odniesieniem do konstruktów sprawiedliwości społecznej i równości w celu zestawienia ich ze zjawiskiem narastających nierówności społecznych. Zob. M. Rek-Woźniak, *Młodzi dorośli. Wzory ruchliwości społecznej w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 27–31.

³ W. Kowalski, M. Dubis, *Wprowadzenie w problematykę pieczy zastępczej [w:] Piecza zastępcza: od wsparcia do usamodzielnienia*, red. W. Kowalski, M. Dubis, Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2015, s. 5–28.

działać nieprawidłowościom w funkcjonowaniu rodziny oraz wzmacniać ją w przewyciężaniu trudności. W zakresie systemu pieczy zastępczej ustawa określa jej aspekt organizacyjny, konieczność podjęcia starań mających na celu powrót dziecka do naturalnej rodziny oraz, w przypadku długoletniego pozostawania małoletniego poza rodziną pochodzenia, mówi o usamodzielnianiu pełnoletnich podopiecznych⁴. Zgodnie z tą ustawą opieka nad dziećmi i młodzieżą wychowującymi się poza rodziną jest wykonywana w dwóch formach: rodzinnej i instytucjonalnej pieczy zastępczej. W skład zastępczej opieki rodzinnej wchodzi rodzina zastępcza (spokrewniona, niezawodowa, zawodowa) oraz rodzinny dom dziecka, natomiast opiekę zastępczą o charakterze instytucjonalnym tworzą placówki opiekuńczo-wychowawcze, regionalne placówki opiekuńczo-terapeutyczne i interwencyjne ośrodki preadopcyjne.

Rodzina, stanowiąca nadrzędne dobro chronione w szczególności sposób⁵, w sytuacjach kryzysowych jest obejmowana działaniami pomocowymi ze strony samorządu terytorialnego, zapewniającego współdziałanie instytucji i specjalistów, których zadaniem jest wzmacnianie jej w wypełnianiu podstawowych funkcji⁶. Jednakże, jeżeli dochodzi do sytuacji, w której rodzice/opiekunowie dziecka, mimo udzielonej profesjonalnej pomocy, nie mogą lub nie chcą wywiązywać się ze swoich obowiązków w sposób należyty, to na podstawie orzeczenia sądu następuje umieszczenie małoletniego w systemie rodzinnej lub instytucjonalnej pieczy zastępczej. Należy pamiętać, że obecnie istotę systemu pieczy zastępczej stanowi jego domyślna tymczasowość. Instytucje i osoby zaangażowane w zastępczy proces wychowawczy powinny współpracować z dzieckiem i rodziną w taki sposób, aby umożliwić swojemu wychowankowi jak najszybszy powrót do naturalnego otoczenia społecznego, jakim jest rodzina pochodzenia. Swoista „usługa”, jaką stanowi działalność form pieczy zastępczej, jest skoncentrowana na intensywnej pracy naprawczej, której wynikiem będzie możliwość kontynuowania procesu socjalizacji dziecka poza systemem pieczy zastępczej.

Przepisy ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej stanowią, że osoba objęta zastępczym procesem opiekuńczo-wychowawczym powinna nabyć odpowiednie umiejętności społeczne związane z samo-

⁴ *Ibidem*, s. 14.

⁵ Zob. art. 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm.; ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej; konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r., Dz.U. 1991, nr 120 poz. 526.

⁶ Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U. nr 64 poz. 593, ze zm.

dzielnym życiem (np. etyczne sposoby pokonywania trudności życiowych, rozbudowywanie sieci wsparcia poprzez kontakty ze środowiskiem rodzinnym i rówieśniczym). Obok obowiązków związanych z zaspokajaniem potrzeb bytowych, rodzinne i instytucjonalne formy pieczy zastępczej są zobowiązane do podjęcia działań mających na celu kompensację potrzeb emocjonalnych, edukacyjnych, zdrowotnych i kulturalnych⁷. Z punktu widzenia planowego wdrażania dzieci i młodzieży do dorosłego i niezależnego życia wszystkie wymienione wyżej punkty są niezwykle ważne, ponieważ zakładają, że ich zrealizowanie wyposaży wychowanków domów dziecka w odpowiednie umiejętności i kompetencje potrzebne do prowadzenia i utrzymania własnego, samodzielnego gospodarstwa domowego w sposób społecznie akceptowany.

Zakłada się, że pomyślne wypełnienie założeń usamodzielnienia będzie skutkowało przygotowaniem wychowanków do prawidłowego pełnienia ról społecznych. Osoby opuszczające instytucje opiekuńcze w przeważającej większości przypadków nie mogą liczyć na wsparcie rodzin pochodzenia. Dużą część wychowanków stanowią tzw. sieroty społeczne, tj. dzieci i młodzież mające najczęściej oboje rodziców niesprawujących władzy rodzicielskiej z powodu jej ograniczenia bądź odebrania⁸.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na problematykę kategorii społecznej, jaką są usamodzielniający się wychowankowie domów dziecka, poprzez:

- opis przebiegu procesu usamodzielnienia absolwentów placówek opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego,
- przedstawienie danych statystycznych dotyczących placówek opiekuńczo-wychowawczych o profilu socjalizacyjnym wraz z informacjami o populacji wychowanków domów dziecka,
- omówienie działań wspierających i pomocowych zawartych głównie w ustawie z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej podejmowanych względem osób usamodzielniających się oraz w ustawie z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej,
- przedstawienie rekomendacji dotyczących poprawy efektywności procesu usamodzielnienia poprzez zastosowanie/wzmocnienie mechanizmów i narzędzi przeciwdziałających zjawisku marginalizacji.

⁷ Ustawa z 9 czerwca 2011 o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz.U. nr 149 poz. 887, ze zm.

⁸ J. Szczepaniak, *Problem zwalczania i kompensacji sieroctwa społecznego w Polsce*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2004, nr 4, s. 462.

Samodzielność jako zdolność do podejmowania odpowiednich aktywności w życiu dorosłym

Dążenie do osiągnięcia samodzielności jest naturalną częścią życia każdej jednostki. Ucząc się bycia samodzielnym ludzie nabywają nowych umiejętności i kompetencji, poszerzają swoją wiedzę i, co jest najważniejsze, zdobywają niezależność. O tym, w jaki sposób można rozumieć to pojęcie, pisał M. Winiarski: *Samodzielność życiowa może być rozumiana jako cecha osobowości lub też sytuacja, stan niezależności życiowej. Psychologowie ujmują tę właściwość w aspekcie behawioralnym, sprowadzają ją do aktywności jednostki, polegającej na podejmowaniu zadań, ich realizacji, kontroli jej skutków bez udziału, ingerencji innych osób. Samodzielność życiowa przejawia się przede wszystkim w tym, że jednostka sama przesądza o swoim życiu, kieruje nim zgodnie z uznawanymi i preferowanymi wartościami, sama rozwiązuje różne problemy (w tym trudne) pojawiające się na jej drodze życiowej, jest zdolna zaspokoić swoje potrzeby biologiczne i społeczno-kulturalne. Samodzielność w sensie sytuacyjnym oznacza, że człowiek w każdej sytuacji (normalnej, trudnej, niepomysłnej) w różnych sferach życia jest w stanie sam sobie poradzić, modyfikować te sytuacje wedle własnego uznania (preferowanych wartości), a nawet kreować nowe, które pozwalają mu na optymalną samorealizację⁹.*

Opisywany w niniejszym artykule proces wkraczania w dorosłe życie jest wyjątkowy pod wieloma względami – przebiega w warunkach instytucjonalnych, jest umocowany w aktach prawnych, w jego trakcie dorastająca młodzież w stosunkowo niewielkim stopniu otrzymuje wsparcie ze strony członków rodziny. W związku z tym, że wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych stanowią grupę szczególnie narażoną na powielanie i utrwalanie zachowań związanych z bezradnością w sprawach dnia codziennego lub uzależnieniem od pomocy (instytucji, osób), przygotowanie młodzieży opuszczającej domy dziecka do samodzielnego życia jest jednym z wyzwań stojących przed systemem pieczy zastępczej¹⁰. Naturalnym eta-

⁹ M. Winiarski, *Samodzielność życiowa* [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 251.

¹⁰ Najważniejszym zadaniem stojącym przed systemem pieczy zastępczej jest współpraca z dzieckiem i rodziną, zogniskowana wokół możliwie szybkiego powrotu małoletniego do rodziny naturalnej. Jak wynika z badań I. Obuchowskiej, występuje pozytywna korelacja między długością pobytu dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej a występowaniem niepożądanych cech (lękiem przed samodzielnością, niechęcią do opuszczania instytucji wychowawczej, obniżoną samooceną). W przypadku dłużejletnich wychowanków instytucjonalnych form pieczy zastępczej właściwie wdrożony

pem, w trakcie którego stawia się większe wymagania przed dorastającym dzieckiem, jest okres adolescencji¹¹. Młody człowiek powinien zostać nauczony właściwego pełnienia ról społecznych i życia w sposób, który nie będzie naruszać ogólnie akceptowanych norm i zasad. Prawidłowo usamodzielniony dorosły będzie w stanie podejmować odpowiednią aktywność w różnych dziedzinach: życiu rodzinnym, pracy zawodowej, wypełnianiu obowiązków obywatelskich, zdolności do aktywności społeczno-politycznej, prowadzeniu gospodarstwa domowego¹². Według J. Raczkowskiej postępowanie placówki ukierunkowane na przygotowanie podopiecznych do dorosłego, samodzielnego życia powinna wyrażać się w następujących działaniach:

- uregulowanie sytuacji prawnej dziecka i określenie jego związków z rodziną pochodzenia,
- zaprojektowanie indywidualnego życiowego planu dla nastoletnich wychowanków – powinien on uwzględniać aspiracje, indywidualne możliwości i zainteresowania wychowanka, a także przewidywać wkład wychowawcy/ów w udzielenie pomocy w stopniowym osiągnięciu założonych celów,
- przyswojenie przez wychowanków zasad współżycia społecznego w kontaktach z otoczeniem,
- przysposobienie wychowanków do dbania i utrzymywania higieny osobistej, nauczanie umiejętności niezbędnych w zakresie samoobsługi oraz sprawnego wykonywania czynności związanych z obsługą gospodarstwa domowego,
- wpojenie dzieciom i młodzieży nawyku szanowania i dbania o własność osobistą i społeczną oraz nauczanie racjonalnego gospodarowania środkami pieniężnymi (w tym nauka oszczędzania),
- przygotowanie wychowanków do samodzielnego inicjowania i utrzymywania kontaktów z otoczeniem spoza placówki, nauka realizowania rozmaitych spraw w różnego rodzaju instytucjach,
- przygotowanie do podejmowania pracy zarobkowej,

i przeprowadzony proces usamodzielnienia może minimalizować ryzyko marginalizacji związanej z niedostosowaniem do samodzielnej egzystencji; zob. I. Obuchowska, *Dziecko w rodzinie i instytucji – od teorii do praktyki*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1997, nr 3, s. 3–8.

¹¹ W. Kowalski, *Usamodzielnienie wychowanków istotnym zadaniem pieczy zastępczej* [w:] *Pieczka zastępcza: od wsparcia do usamodzielnienia*, red. W. Kowalski, M. Dubis, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2015, s. 156.

¹² H. Filipczuk, *O przygotowaniu wychowanków do samodzielnego życia*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1972 nr 5, s. 27.

- nauczenie wychowanków organizacji i gospodarowania czasem wolnym,
- przekazanie podopiecznym umiejętności i wiedzy potrzebnych do wypełniania roli społecznych w sferze rodzinnej – założenia własnej, prawidłowo funkcjonującej rodziny¹³.

Przy wymienionych wyżej działaniach nie można pominąć aspektu samodzielności w odniesieniu do wymiaru materialnego. Niezależność finansowa związana z podejmowaniem aktywności zawodowej może stanowić podstawowy aspekt osiągania dorosłości nie tylko w odniesieniu do wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych, ale do całej populacji osób przechodzących z adolescencji do wczesnej dorosłości. Podopieczni objęci zinstytucjonalizowaną opieką zastępczą wykazują niższy poziom wykształcenia i kompetencji związanych z podejmowaniem pracy zarobkowej nie tylko w porównaniu z osobami wychowującymi się w rodzinach biologicznych, ale także w odniesieniu do wychowanków rodzinnych form pieczy zastępczej. Jak zauważa M. Rek-Woźniak, młodzi dorośli stanowią jedną z grup szczególnie narażonych na bezrobocie, a w przypadku podjęcia zatrudnienia problemem staje się jego jakość (rodzaj umowy, wysokość wynagrodzenia czy też same oferty pracy skierowane do osób młodych)¹⁴. Wychowankowie usamodzielniający się po opuszczeniu placówki są, ze względu na niski poziom posiadanych kwalifikacji i umiejętności, grupą szczególnie zagrożoną bezrobociem lub wykonywaniem niskopłatnej pracy. Stanowi to poważne ryzyko dla pomyślnego ukończenia procesu usamodzielnienia.

Placówki opiekuńczo-wychowawcze oraz ich wychowankowie - ujęcie statystyczne

Pomimo utrzymującego się w Polsce niżu demograficznego można zauważyć, że ogólna liczba osób przebywających w pieczy zastępczej wzrosła¹⁵. W roku 2005 różnymi formami opieki zastępczej objętych było prawie

¹³ J. Raczkowska, *Wychowanie w domu dziecka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1983, s. 141–142.

¹⁴ M. Rek-Woźniak, *Młodzi dorośli. Wzory ruchliwości społecznej w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 81.

¹⁵ Główny Urząd Statystyczny, *Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w roku 2015* (2016), Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016, s. 94–120; Główny Urząd Statystyczny, *Dzieci w Polsce w 2014 roku. Charakterystyka demograficzna*, Departament Badań Demograficznych i Rynku Pracy, Warszawa 2015.

70 tys. osób, w roku 2015 było to blisko 76 tys. Należy odnotować, że liczba wychowanków przebywających w instytucjonalnej pieczy zastępczej utrzymuje się na zbliżonym, dosyć wysokim poziomie.

Tabela 1. Liczba placówek opiekuńczo-wychowawczych ogółem oraz placówek typu socjalizacyjnego w Polsce

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Placówki opiekuńczo-wychowawcze ogółem	673	779	807	843	951	1067	1086
Socjalizacyjne	291	283	307	414	537	630	667

Źródło: na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Banku Danych Lokalnych.

Rośnie natomiast liczba powstających placówek opiekuńczo-wychowawczych, co prawdopodobnie wiąże się z dążeniem do zmniejszenia liczby dzieci przebywających w jednej placówce w celu usprawnienia procesu wychowawczego przez indywidualizację kontaktów z wychowankiem i zapewnienia bardziej rodzinnej atmosfery (tabela 1).

Jak zaznaczono wcześniej, ogólna liczba dzieci i młodzieży przebywających w instytucjonalnej pieczy zastępczej utrzymuje się na zbliżonym poziomie (19–20 tys. osób). Wzrasta liczba wychowanków poddanych procesowi wychowawczemu w placówkach opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego (tabela 2). Może to wskazywać na niską efektywność w zakresie wspierania rodzin przeżywających trudności, zwłaszcza w sprawowaniu przez rodziców naturalnych funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Wśród innych przyczyn umieszczania małoletnich w placówkach opiekuńczo-wychowawczych znajdują się uzależnienia rodziców/opiekunów, stosowanie przemocy w rodzinie, nieodpowiednie dla prawidłowego rozwoju dziecka warunki lokalowe. W stosunkowo niewielkim stopniu występuje zjawisko umieszczania dzieci w placówkach socjalizacyjnych ze względu na chorobę rodziców/opiekunów lub ich wyjazd za granicę.

Tabela 2. Liczba wychowanków przebywających w instytucjonalnej pieczy zastępczej w Polsce

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
W placówkach opiekuńczo-wychowawczych ogółem	20 190	18 982	19 000	19 184	19 252	19 229	18 876
W placówkach socjalizacyjnych	11 772	8 572	8 985	11 360	12 804	12 982	12 946

Źródło: jak pod tabelą 1.

Warto zauważyć, że w 2011 r. liczba osób w placówkach socjalizacyjnych nie przekraczała 9 tys., natomiast w 2012 r. odnotowano nagły i stosunkowo wysoki wzrost liczby wychowanków tego typu placówek. Prawdopodobnie ma to związek z wejściem w życie ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej – osoby, które formalnie rozpoczęły proces usamodzielnienia w 2012 r. uzyskały możliwość pozostania w dotychczasowej placówce. Dzieci i młodzież, które muszą zostać umieszczone w pieczy zastępczej, najczęściej trafiają do rodzinnych form opieki, a w przypadku braku miejsc trafiają do pieczy instytucjonalnej. Dostrzeżone zjawisko może wynikać:

- ze zmniejszenia się liczby wolnych miejsc w pieczy rodzinnej,
- z pozostawania w pieczy rodzinnej wychowanków realizujących usamodzielnienie, co prowadzi do „blokady” miejsca dla małoletnich oczekujących na objęcie pomocą przez system pieczy zastępczej,
- z pozostawania w pieczy zastępczej przez wychowanków, którzy nie dysponują wystarczającymi środkami pozwalającymi na wynajem mieszkania, nie mają własnych lokali mieszkalnych, nie chcą lub nie mogą wrócić do miejsca zamieszkania rodziny biologicznej. W ten sposób realizują swoją potrzebę schronienia, ale nie realizują w pełni założonego dążenia do samodzielnej egzystencji.

Najmniej liczną grupę wśród wychowanków placówek typu socjalizacyjnego tworzą dzieci w wieku 0 (tabela 3). Można wnioskować, że część dzieci w wieku 0–3 lat przebywa w placówce opiekuńczo-wychowawczej ze względu na to, że matka dziecka jest małoletnią wychowanką instytucji. Dzieci w wieku poniżej 7. roku życia powinny znajdować się w pieczy rodzinnej – rodzinie zastępczej lub rodzinnym domu dziecka. Jednak ze względu na brak kandydatów na rodziców zastępczych trafiają do instytucji opiekuńczo-wychowawczych. Największą grupę wychowanków w instytucji socjalizacyjnej stanowią osoby w wieku 14 i więcej lat, a więc podopieczni, którzy w ciągu kilku lat powinni rozpocząć proces usamodzielnienia. Wzrasta liczba osób pełnoletnich, które nie opuszczają placówki w momencie rozpoczęcia procesu usamodzielnienia. Za zgodą dyrektora mogą przebywać w placówce socjalizacyjnej do ukończenia 25. roku życia pod warunkiem kontynuowania nauki. Wzrost liczby osób usamodzielniających się i jednocześnie pozostających w instytucji opiekuńczej może powodować odsuwanie w czasie faktycznego usamodzielnienia wychowanka, rozumianego jako samodzielne utrzymywanie się i prowadzenie gospodarstwa domowego. Na wysoką liczbę osób pełnoletnich pozostających w instytucji opiekuńczej może wpływać również trudna sytuacja powiatów związana z niewystarczającym zaspokojeniem zapotrzebowania na lokalne socjalne i mieszkania chronione.

Tabela 3. Wychowankowie placówek socjalizacyjnych w Polsce według wieku

	Ogółem	0	1-3	4-6	7-9	10-13	14-17	18+
2014	12 982	163	459	615	3 894*		6 587	1 264
2015	12 946	138	377	624	11 136	2 876	6 436	1 360

* Dane dostępne za lata wcześniejsze (tj. do spawozdania za 2014 rok) przedstawiały wartości zsumowane z przedziału wiekowego 7–13 lat.

Źródło: jak w tabeli 1.

Przeważającą większość wychowanków stanowią tzw. sieroty społeczne, tj. dzieci i młodzież mające najczęściej oboje rodziców niesprawujących władzy rodzicielskiej z powodu jej ograniczenia bądź odebrania¹⁶. Jak zauważają twórcy raportu *Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku: Jedynie 2,7% (0,5 tys.) wychowanków instytucjonalnej pieczy zastępczej było sierotami biologicznymi, a 18,3% (3,5 tys.) – półsierotami. Wynika z tego, że 4/5 dzieci umieszczonych w placówkach posiadało obydwój rodziców, którzy mimo wszystko nie zdołali lub też nie chcieli właściwie wypełniać funkcji wychowawczych¹⁷. Liczba dzieci i młodzieży z jednym żyjącym rodzicem stanowi ¼ ogółu podopiecznych placówek socjalizacyjnych (tabela 4). Prowadzi to do wniosku, że wciąż w większości przypadków powodem umieszczenia małoletnich w pieczy zastępczej jest koncentracja sytuacji problemowych w rodzinach pochodzenia, a nie wypadek losowy (np. śmierć rodziców/opiekunów).*

Tabela 4. Półsieroty i sieroty w placówkach socjalizacyjnych

	Wychowankowie ogółem	Sieroty	Półsieroty
2005	11 772	300	2 313
2010	8 572	233	1 612
2011	8 985	231	1 762
2012	11 360	295	2 232
2013	12 804	320	2 366
2014	12 982	342	2 442
2015	12 946	355	2 497

Źródło: jak w tabeli 1.

¹⁶ J. Szczepaniak, *Problem zwalczania i kompensacji sieroctwa*, op. cit., s. 462.

¹⁷ GUS, *Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku*, op. cit., s. 36.

Proces usamodzielnienia w świetle regulacji prawnych

Jak wspomniano wcześniej, skuteczne usamodzielnienie jest jednym z zadań systemu pomocy i jednocześnie spełnia rolę kryterium oceny skuteczności działań pomocowych¹⁸. Proces usamodzielnienia charakteryzuje brak definicji, choćby ustawowej, która opisywałaby jego elementy składowe, schemat jego przebiegu oraz efekty pozwalające na jasne określenie, czy usamodzielnienie zakończyło się sukcesem czy porażką¹⁹. Jest to powiązane ze zmianami zachodzącymi w umiejscowieniu prawnym – do 31 grudnia 2011 r. usamodzielnienie wychowanków pieczy zastępczej regulowały przepisy ustawy z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, natomiast od 1 stycznia 2012 r. tę kwestię normuje ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Do młodzieży, która rozpoczęła usamodzielnianie do końca 2011 r., zastosowanie nadal miały przepisy ustawy o pomocy społecznej oraz rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie²⁰.

Osobą usamodzielnianą jest podopieczny, który w instytucji opiekuńczej został umieszczony na podstawie orzeczenia sądu, a po osiągnięciu pełnoletniości opuszcza placówkę socjalizacyjną²¹. Wdrażanie działań związanych z usamodzielnianiem się wychowanka przebiega według podziału na czynności podejmowane przed osiągnięciem przez nastolatka pełnoletniości i na takie, które podejmuje się już po ukończeniu 18. roku życia. W pierwszym etapie osoba usamodzielniająca się wskazuje opiekuna usamodzielnienia na co najmniej rok przed osiągnięciem przez nią pełno-

¹⁸ D. Ławniczak, *Podstawy prawne i system wsparcia młodzieży opuszczającej placówki opiekuńczo-wychowawcze. Deficyty obowiązujących rozwiązań systemowych* [w:] *Praca socjalna z młodzieżą opuszczającą placówki opiekuńczo-wychowawcze i ich rodziną*, red. K. Głąbicka, M. Gościniwicz, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 57

¹⁹ Jak zauważono w raporcie NIK, brak regulacji ujednocwiających i uszczegóławiających proces usamodzielnienia sprawia, że na poziomie powiatów realizujących usamodzielnianie osób opuszczających pieczę zastępczą występują znaczne różnice. Zob. Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Pomoc w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej*, Warszawa 2014, s. 24.

²⁰ Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 23 grudnia 2004 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie, Dz.U. 2005, nr 6, poz. 45.

²¹ Procesowi usamodzielnienia podlegają również osoby przebywające w innych formach instytucjonalnej i rodzinnej pieczy zastępczej, jednakże nie są one przedmiotem niniejszych analiz.

letniości. Opiekun ten jest osobą, która poprzez wyrażenie pisemnej zgody na podjęcie się tej funkcji, ma towarzyszyć wychowankowi podczas osiągnięcia celów procesu usamodzielnienia.

Do jego zadań należą:

- opracowanie wraz z osobą usamodzielnianą indywidualnego programu usamodzielnienia, a także nadzorowanie jego wykonywania i wprowadzanie do niego modyfikacji,
- współpraca z instytucjami lokalnymi (np. szkołą) i rodziną usamodzielnianego w celu zwiększenia zasobów formalnych i nieformalnych i uzyskania pomocy w realizowanym procesie,
- udzielanie wsparcia wychowankowi w trakcie przebiegu usamodzielnienia²².

W przypadku młodzieży z domów dziecka najczęściej zostaje nim wychowawca, psycholog lub inny pracownik danej placówki²³. Wybór jest poddyktowany stopniem zażyłości i przywiązaniem do osób uczestniczących w procesie wychowywania. Usamodzielniany może wskazać inną osobę do sprawowania tej roli, natomiast warto podkreślić, że przepisy ustawy o pieczy zastępczej nie definiują wymogów, jakie taka osoba powinna dopełnić, aby zostać opiekunem. Stosunkowo rzadko funkcję tę sprawują krewni. Problem ten, choć w cytacie zasygnalizowany w odniesieniu do rodzin zastępczych spokrewnionych, jest zbieżny z sytuacjami występującymi w domach dziecka: *dość często występują problemy związane z uzyskaniem odpowiednich kandydatów na opiekunów usamodzielnienia dających rękojmię należytego wykonywania swoich zadań. Wynika to z braku odpowiednich kompetencji do pełnienia funkcji opiekuna usamodzielnienia wśród osób, którzy stanowili rodzinę zastępczą z uwagi na podeszły wiek, stan zdrowia, niepełnosprawność, różnice pokoleniowe*²⁴.

Co najmniej miesiąc przed ukończeniem 18 lat osoba usamodzielniająca się tworzy wspólnie z opiekunem indywidualny program usamodzielnienia (dalej: IPU). Muszą w nim zostać zawarte plany wychowanka w zakresie

²² Przepisy ustawy o pieczy zastępczej (tak samo jak w ustawie o pomocy społecznej) nie opisują szczegółowo zadań opiekuna usamodzielnienia, ich kształt został zapisany w rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 3 sierpnia 2012 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie.

²³ Opiekunami usamodzielnienia zostają również pracownicy socjalni, nie tylko pracujący w danej placówce, ale również pracownicy miejskich lub gminnych ośrodków pomocy społecznej.

²⁴ D. Ławniczak, *Podstawy prawne i system wsparcia młodzieży*, op. cit., s. 60.

aspiracji edukacyjnych, osiągnięcia właściwych kwalifikacji zawodowych i w konsekwencji podjęcia zatrudnienia oraz wskazanie możliwości w zakresie uzyskania odpowiednich warunków mieszkaniowych. IPU powinny też regulować warunki współpracy między wychowankiem a opiekunem. Prawidłowo skonstruowany program ma stanowić przydatne narzędzie do zaplanowania procesu usamodzielnienia. Jego sporządzenie i etapowe rozliczanie się z postanowień jest konieczne do otrzymywania pomocy materialnej dla osób opuszczających placówki socjalizacyjne.

Drugi etap procesu usamodzielnienia następuje po ukończeniu 18 lat i odejściu z placówki²⁵. W tym czasie wychowanek realizuje założenia wypracowane wspólnie z opiekunem usamodzielnienia w IPU, może również korzystać z zaplanowanych dla niego różnych form pomocy materialnej i niematerialnej. Wśród form pomocy dla osób usamodzielnianych są wymienione:

- pomoc na kontynuowanie nauki, na usamodzielnienie oraz na zagospodarowanie,
- pomoc w zakresie uzyskania zatrudnienia i pozyskania odpowiednich warunków lokalowych,
- pomoc psychologiczna i prawna.

Korzystanie z form wsparcia wymienionych w punkcie 1 jest uzależnione od długości okresu, w którym osoba usamodzielniana wychowywała się w warunkach instytucjonalnej pieczy zastępczej. Pomoc zostaje przyznana, jeśli wychowanek przebywał w placówce co najmniej rok. Wysokość pomocy przyznawanej na usamodzielnienie jest związana z długością pobytu w instytucji – rośnie wraz z długością okresu pobytu w niej.

Pomoc na kontynuowanie nauki jest przyznawana tym usamodzielnianym, którzy po opuszczeniu placówki socjalizacyjnej kontynuują naukę w szkole, uczelni, w celu przygotowania zawodowego lub kursów. Wypłacana miesięcznie, do formalnego zakończenia nauki, jednak nie dłużej niż do ukończenia 25 lat przez osobę usamodzielnianą. Od 1 października 2015 r. kwota podstawy, od której wylicza się wysokość pomocy na kontynuację nauki i usamodzielnienie, wzrosła z 1647 zł i wynosi obecnie 1722 zł (wysokość pomocy pieniężnej na kontynuowanie nauki do 2015 r. – 494,10 zł, po 2015 – 516,60 zł). Ten rodzaj pomocy jest przyznawany na zaspokojenie wydatków powstałych w trakcie trwania nauki (zakup podręczników, przyborów, koszt dojazdów).

²⁵ Osoby usamodzielniające się mogą pozostać w placówce socjalizacyjnej po spełnieniu odpowiednich warunków.

Porównując zapisy ustawy o pomocy społecznej z ustawą o pieczy zastępczej, należy podkreślić ważną zmianę wprowadzoną od 2012 r. – wyeliminowanie zasad kryterium dochodowego. W przeszłości do wspomnianego kryterium wliczana była kwota przyznawanej pomocy na kontynuowanie nauki. Po przekroczeniu progu pomoc ta była odbierana. Wywoływało to określone skutki: wychowankowie nie podejmowali pracy zarobkowej, bojąc się utraty podstawowego i pewnego źródła dochodów, wykonywali pracę niezarejestrowaną, ograniczali swoje potrzeby fizyczne i społeczne, co doprowadzało do deprywacji i marginalizacji. Wycofanie się z kryterium dochodowego w odniesieniu do pieniędzy z kontynuowania nauki pozwoliło na zmotywowanie usamodzielniających się do poszukiwania pracy w trakcie nauki, inwestowania we własną edukację oraz przydatne kwalifikacje.

Pomoc na usamodzielnienie jest przyznawana jednorazowo, gdy osoba usamodzielniana przebywała w placówce opiekuńczej przez co najmniej rok oraz gdy jej miesięczny dochód nie przekracza 1200 zł. Wysokość przyznanej pomocy jest zależna od formy pieczy zastępczej oraz okresu, w którym osoba usamodzielniana wychowywała się poza rodziną biologiczną. Dla wychowanka przebywającego w placówce socjalizacyjnej co najmniej rok, ale krócej niż przez dwa lata, pomoc na usamodzielnienie wynosi nie mniej niż 1650 zł. W przypadku pobytu między dwa a trzy lata pomoc wynosi nie mniej niż 3300 zł. Usamodzielniający się, którzy przebywali w pieczy zastępczej przez okres powyżej trzech lat, otrzymują pomoc w wymiarze nie mniejszym niż 6600 zł. Ta forma wsparcia może zostać wypłacona jednorazowo lub w ratach, w zależności od postanowień zawartych w IPU.

Pomoc na zagospodarowanie jest ostatnią z form wsparcia materialnego w procesie usamodzielnienia. Najczęściej udzielana w formie pieniężnej (jednorazowa wypłata), może być również przyznana w formie rzeczowej i przysługuje po spełnieniu kryterium dochodowego. Nie może być udzielona w wysokości niższej niż 1500 zł (w przypadku osób niepełnosprawnych nie niższa niż 3000 zł). Pomoc na zagospodarowanie obejmuje zakup sprzętów umożliwiających podstawowe wyposażenie lokalu mieszkalnego. Osoby współpracujące z usamodzielniającym się wychowankiem (opiekun usamodzielnienia, pracownik socjalny) mogą nadzorować wydatkowanie tej konkretnej formy pomocy. W przeciwieństwie do środków udzielanych w ramach pomocy na usamodzielnienie, pomoc na zagospodarowanie musi zostać rozliczona w formie faktur lub imiennych rachunków. Wymóg przedstawienia dowodu zakupów zapobiega przeznaczaniu tych środków na rzeczy niezwiązane z usamodzielnieniem lub ich marnotrawieniu. W badaniu realizowanym przez ROPS w Toruniu wychowanko-

wie z placówek instytucjonalnych i rodzinnych pieczy zastępczej poddali ocenie efektywność poszczególnych form pomocy udzielanych w procesie usamodzielnienia. Pomoc na kontynuowanie nauki, usamodzielnienie i zagospodarowanie pozytywnie oceniało około 70–75% respondentów²⁶. Tak jak w przypadku pomocy na kontynuowanie nauki, również pomoc na usamodzielnienie i zagospodarowanie jest udzielana na wniosek osoby usamodzielniającej się i po zatwierdzeniu IPU. Środki wypłacane w ramach usamodzielnienia i zagospodarowania są niezbędne, jeżeli wychowanek otrzyma możliwość zamieszkania poza placówką.

Pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych nie jest realizowana przez uruchomienie środków finansowych. Wśród rozwiązań stosowanych w zakresie zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych należy wymienić możliwość pozostania w placówce oraz wystąpienie z wnioskiem do odpowiedniej gminy o przyznanie lokalu socjalnego z zasobów gminy. Gmina jest zobowiązana do zapewnienia lokalu socjalnego osobom o niskich dochodach, które przy wykorzystaniu własnych sił i zasobów nie są w stanie pozyskać odpowiednich warunków do życia²⁷. W związku z niedoborami w stosunku do potrzeb w zakresie budownictwa społecznego i komunalnego, wydłuża się czas oczekiwania wychowanków na przydział mieszkania²⁸. Osoby usamodzielniane, opuszczające placówkę całodobową, mogą skorzystać z miejsca w mieszkaniu chronionym. Stanowi ono jedną z form pomocy w zakresie zapewnienia schronienia. Przebywające w nim osoby samodzielnie funkcjonują: przyrządzają posiłki, uczą się odpowiedzialnego gospodarowania budżetem domowym, mogą skorzystać ze wsparcia specjalistów nadzorujących funkcjonowanie mieszkania chronionego. Przebywanie w tym miejscu jest ograniczone czasowo (zwykle 12 miesięcy z możliwością przedłużenia pobytu w szczególnych przypadkach, jednakże nie dłużej niż o kolejne 12 miesięcy).

Pomoc w uzyskaniu zatrudnienia leży w zadaniach powiatowych urzędów pracy. Działania miejskich ośrodków pomocy społecznej lub regionalnych centrów pomocy rodzinie w tym zakresie nie zostały zdefiniowane.

²⁶ ROPS Toruń, *Sytuacja wychowanków opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze oraz rodziny zastępcze na terenie województwa kujawsko-pomorskiego*, Toruń 2013, http://www.ropstorun.home.pl/ois/pliki/sytuacja_wychowankow_opuszczajacych_placowki.pdf [dostęp: 22 kwietnia 2017 r.].

²⁷ Ustawa z 21 czerwca 2001 r. o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego, Dz.U. nr 71, poz. 733.

²⁸ Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka mieszkaniowa w 2014 roku*, Warszawa 2015, s. 32, http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5492/7/10/1/gospodarka_mieszkaniowa_2014.pdf [dostęp: 15 stycznia 2017 r.].

Starania tych instytucji są ograniczone do współorganizowania szkoleń i warsztatów społeczno-zawodowych, finansowanych często ze środków Unii Europejskiej. Głównym celem uzyskania zatrudnienia jest uniezależnienie od długotrwałego korzystania z pomocy społecznej i zapewnienie możliwości zaspokojenia potrzeb materialnych dzięki podjętej pracy.

Usamodzielnienie a ryzyko wykluczenia

Wejście w proces usamodzielnienia i instytucjonalny nadzór nad jego przebiegiem nie zmniejszają zagrożenia ekskluzją społeczną. Wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych kumulują w swojej biografii potencjalne ryzyka mające wpływ na ich sytuację życiową (zawodową, edukacyjną) i społeczną (sieci wsparcia, relacje z innymi ludźmi). Przez fakty pochodzenia ze środowisk defaworyzowanych oraz dorastania poza rodziną biologiczną (w warunkach instytucjonalnych) są grupą szczególnie zagrożoną wykluczeniem społecznym. Jak zauważają autorzy badań skupionych wokół wypracowania modelu asystentury usamodzielnienia²⁹, wychowankowie instytucji opiekuńczo-wychowawczych odznaczają się ogólnym niezaspokojeniem poczucia bezpieczeństwa, niskimi kompetencjami społecznymi, niskim poziomem zaufania do innych osób, a także brakiem elementarnej wiedzy o świecie, co wpływa na ich relacje ze środowiskiem pozainstytucjonalnym. Wejście w proces usamodzielnienia może stanowić duży szok dla podopiecznego, który nie był stopniowo przygotowywany do samodzielności. Jak zauważyli respondenci badania „Usamodzielnienie oczami młodzieży...”, odpowiednio wcześniej przekazana informacja o konieczności usamodzielnienia pozwala na oswojenie się z nadchodzącymi zmianami³⁰. Na uczucie strachu przed opuszczeniem placówki wpływa również długoletni pobyt w instytucjonalnej pieczy zastępczej. Na podstawie badań przeprowadzonych na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Toruniu wynika, że ponad połowa respondentów opuszczających system opieki zastępczej w województwie kujawsko-pomorskim przebywała w niej do 10 lat (62% badanych), natomiast powyżej 10 lat poza rodzi-

²⁹ Towarzystwo Psychoprofilaktyczne Oddział w Warszawie, *Z opieki w dorosłość. Model usamodzielnienia*, Warszawa 2014.

³⁰ B. Kulig, A. Sołtys, *Usamodzielnienie oczami młodzieży – raport z badań nt. doświadczeń usamodzielniających się wychowanków pieczy zastępczej realizowany w ramach projektu „Prawa dziecka w pieczy zastępczej – od teorii do praktyki: nowe spojrzenie przez badania rówieśnicze”*, Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce, Warszawa 2012, <http://www.fundacjaarobinson.org.pl/sites/default/files/3/RaportPeerR.pdf> [dostęp: 24 kwietnia 2017 r.].

ną naturalną wychowywało się 38% badanych³¹. Długotrwałe przebywanie w pieczy zastępczej może skutkować rozluźnieniem lub zanikiem naturalnych sieci wsparcia ze środowiska pozainstytucjonalnego. W konsekwencji prowadzi to do rozpadu więzi rodzinnych i utrzymywaniu kontaktów głównie z grupą rówieśniczą podzielającą „instytucjonalną karierę biograficzną”.

Z badań przeprowadzanych obecnie przez autorkę wynika, że pierwsze trudności związane z procesem usamodzielnienia pojawiają się, gdy wychowanek wybiera opiekuna usamodzielnienia i tworzy IPU. Placówki funkcjonujące w większych gminach stosunkowo wcześniej – wcześniej nawet niż wskazuje ustawa – wymagają od wychowanków formalnego rozpoczęcia pierwszej części procesu usamodzielnienia. Powodem może być zgłaszanie usamodzielnianego do właściwej komórki urzędu zajmującej się przydziałem mieszkań socjalnych. Odpowiednio wczesne zgłoszenie wychowanek daje szansę na to, że kiedy zakończy proces usamodzielnienia, będzie mieć szansę na otrzymanie lokalu mieszkalnego. Zaznaczyć przy tym trzeba, że pomoc związana z usamodzielnieniem kończy się, gdy młody dorosły przekroczy 25. rok życia. Biorąc za początek procesu usamodzielnienia osiągnięcie pełnoletniości, daje to 7 lat, w czasie których gmina powinna udostępnić byłemu wychowankowi mieszkanie socjalne. Niestety, w związku z zapaścią budownictwa społecznego w Polsce oczekiwanie na przydział lokalu może trwać znacznie dłużej. Problemem pozostaje również jakość lokali socjalnych. Zwykle są to bardzo małe pomieszczenia, w rzeczywistości bez większości udogodnień, które w XXI wieku są uznawane za nieodzowne elementy mieszkania. Wśród mieszkań proponowanych usamodzielnianym zdarzają się lokale bez instalacji wodno-kanalizacyjnych i grzewczych, bez możliwości podłączenia gazu, umiejscowione w nieogrzewanych barakach socjalnych i kamienicach. Cytując wyniki badań NIK: *Następstwem długiego czasu oczekiwania na mieszkania komunalne jest niejednokrotnie powrót do pierwotnych środowisk rodzinnych, co może niekorzystnie wpływać na proces usamodzielnienia, ponieważ często jest to powrót do środowisk z obszaru wykluczenia społecznego, do rodzin, dla których pieniądze na usamodzielnienie stają się źródłem utrzymania. Środowiska te nie sprzyjają poprawnemu funkcjonowaniu, ze względu na brak prawidłowych wzorców. Prowadzi to w efekcie do „dziedziczenia” zjawiska patologicznego trybu życia*³².

³¹ ROPS Toruń, *Sytuacja wychowanków opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze*, op. cit.

³² Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Pomoc w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej*, Warszawa 2014, s. 49.

Kolejnym obszarem problemowym jest udział osób usamodzielniających się w rynku pracy. Jak wcześniej zasygnalizowano, są to osoby wykazujące się relatywnie niskimi kompetencjami i poziomem wykształcenia. Pomimo przepisów ustawy o pieczy zastępczej, aktywizacja zawodowa wychowanków nadal pozostaje zadaniem urzędów pracy. Poza projektami i programami integrująco-aktywizacyjnymi przeznaczonymi dla niewielkiej liczby osób, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia pozostaje raczej postulatem do spełnienia niż narzędziem przeciwdziałającym marginalizacji społecznej. Deficyty w wykształceniu i umiejętnościach powodują, że wychowankowie najczęściej wykonują prace nisko opłacane, w ramach umów cywilnoprawnych lub podejmują pracę nierejestrowaną. Przekłada się to negatywnie na zdrowie psychofizyczne. Odpowiedzią na potencjalne zagrożenia dla usamodzielniających się, wynikające z niskiego poziomu umiejętności, był projekt „Q pracy!” realizowany w ramach programu operacyjnego „Kapitał ludzki”. Zakładał utworzenie *modelu pracy wychowawczej ukierunkowanej na edukację i aktywizację zawodową wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych w oparciu o trójsektorową współpracę*. Z badań wynika, że większość wychowanków w procesie usamodzielnienia pracuje dorywczo lub nie pracuje i kontynuuje naukę (40% respondentów). Drugą dużą grupą są osoby zupełnie nieaktywne na polach edukacyjnym i zawodowym (29%). 20% respondentów wybrało stałą pracę zawodową bez kontynuowania nauki, a najmniej liczna grupa to wychowankowie pracujący na stałej umowie i uczący się (11%)³³. Poprzez przemyślane działania w zakresie aktywizacji zawodowej osób usamodzielniających się można skutecznie przeciwdziałać ich bezrobociu i w następstwie, popadaniu w biedę.

Działania w sferze edukacji są skupione wokół zdobywania wykształcenia zawodowego. Po ukończeniu szkoły zasadniczej zawodowej usamodzielniający się korzystają z oferty szkół dla dorosłych i kursów ponadgimnazjalnych. W praktyce taka ścieżka edukacyjna ma na celu utrzymanie dochodu, jakim jest pomoc pieniężna na kontynuowanie nauki. Jednakże, mimo niezgodnej z założeniami ustawy (o pieczy zastępczej) motywacji do kontynuowania ścieżki edukacyjnej, takie działania mają wymiar pozytywny – wychowankowie w szkołach integrują się z osobami z różnych środowisk, dzięki czemu zwiększają zasięg swoich nieformalnych sieci wsparcia.

³³ M. Abramowicz, A. Strzałkowska, T. Tobis, *Badanie ewaluacyjno-diagnostyczne. Sytuacja psychospołeczna i materialna usamodzielnionych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Gdańska Fundacja Innowacji Społecznej, Gdańsk 2012, s. 51–61, <http://gfis.pl/wp-content/uploads/2013/07/raport+z+badac584.pdf> [dostęp: 28 kwietnia 2017 r.].

Rekomendacje

W sprawie rozwiązań prawnych i kwestii formalnych podstawową trudnością jest projektowanie procesu usamodzielnienia na podstawie przepisów dwóch różnych ustaw – o pomocy społecznej i o pieczy zastępczej. Oprócz niespójności w tej materii, należałoby ujednoczyć proces usamodzielnienia pod względem definicyjnym i pojęciowym. Uregulowania wymaga kwestia współpracy między powiatami i wykonywanie przez nie zadań w sytuacji, gdy powiat sprawujący opiekę nad małoletnim nie jest jego miejscem pochodzenia/zamieszkania. Obecnie, ze względu na niedookreślenie wzoru IPU, powiaty kierują się własnymi wytycznymi przy organizacji usamodzielnienia. Z kolei brak precyzji w odniesieniu do kandydatów do roli opiekuna powoduje ryzyko, że z wychowankiem będzie współpracować ktoś bez odpowiednich umiejętności i kompetencji. Bycie opiekunem usamodzielnienia najczęściej spada na barki pracowników placówki, którą opuścił wychowanek. Prowadzi to do sytuacji, w której opiekun, ze względu na obowiązki zawodowe, nie może w sposób należyty współpracować z usamodzielnianym. Ustawa o pieczy nie reguluje również tego, kto i w jaki sposób powinien monitorować omawiany proces. Pociąga to za sobą niebezpieczeństwo przerwania go w sytuacji, gdy odpowiedni nadzór i wdrożenie działań naprawczych mogłyby temu zapobiec. Uzależnianie wysokości przyznanej pomocy od długości pobytu w instytucji opiekuńczej może z kolei prowadzić do zachowań dysfunkcyjnych oraz sytuacji, w której osoba bardziej potrzebująca pomocy i wsparcia otrzyma je w mniejszym wymiarze ze względu na stosunkowo krótki epizod w pieczy zastępczej.

W celu zintensyfikowania i spersonalizowania procesu usamodzielnienia, warto rozważyć postulat wprowadzenia profesjonalnej asystentury usamodzielnienia. Sposób realizacji procesu usamodzielnienia będzie miał wpływ na dalsze życie byłego wychowanka. To, jak na progu dorosłości zaplanuje swoją karierę edukacyjną oraz zawodową, zależy również od jakości wsparcia, które może otrzymać. Na ten aspekt zwrócili uwagę zarówno autorzy, jak i respondenci badania kontrolnego NIK. Opiekunowie usamodzielnienia nie zawsze wywiązują się ze swoich obowiązków, często ze względu na inną aktywność zawodową czy rodzinną. W przypadku wychowanków placówek typu socjalizacyjnego problemem staje się pozyskanie odpowiedniej osoby do pełnienia tej funkcji. W celu zagwarantowania należytego wywiązywania się z podjętego zadania, ideą wartą eksperymentalnego sprawdzenia jest utworzenie zawodu profesjonalnego opiekuna usamodzielnienia. Byłaby to osoba mająca odpowiednie wykształcenie oraz doświadczenie zawodowe, umożliwiające indywidualną pracę z osobą usamodzielnianą.

Wyodrębnienie nowej profesji pozwoliłoby na: efektywną pracę z młodym człowiekiem wkraczającym w dorosłe życie, poświęcenie mu odpowiedniej uwagi, odciążenie wychowawców i pracowników socjalnych najczęściej pełniących obowiązki opiekuna usamodzielnienia. Ustawy o pomocy społecznej i o pieczy zastępczej nie wprowadziły żadnego wynagrodzenia za bycie opiekunem usamodzielnienia. Założyć można, że projekt nowego, wynagradzanego zawodu, przyczyniłby się do wzmocnienia omawianego procesu poprzez przyciągnięcie do pracy odpowiednio wykształconych osób gotowych na podjęcie profesjonalnej współpracy z wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych i mających świadomość stojących przed nimi wyzwań. Ostatnią propozycją jest opracowanie ogólnopolskiego programu wczesnego usamodzielniania skierowanego do dzieci i młodzieży wkraczających po raz pierwszy do systemu pieczy zastępczej. W ten sposób, zamiast oczekiwać od wychowanków gwałtownego przejścia w społecznie oczekiwaną dorosłość, możliwe byłoby stopniowe przygotowywanie do prowadzenia niezależnego, samodzielnego życia poza placówką.

W obecnym kształcie proces usamodzielnienia charakteryzuje duża dowolność interpretacyjna oraz fragmentaryczność podejmowanych działań. Pomimo tego właściwa realizacja założeń procesu usamodzielnienia może stanowić skuteczne narzędzie przeciwdziałania marginalizacji dorosłych byłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych.

Bibliografia

- Abramowicz M., Strzałkowska A., Tobis T., *Badanie ewaluacyjno-diagnostyczne: sytuacja psychospołeczna i materialna usamodzielnionych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Gdańska Fundacja Innowacji Społecznych, Gdańsk 2012.
- Andrzejewski M., *Ewolucja pieczy zastępczej przez pryzmat nowych regulacji prawnych*, „Teologia i Moralność” 2012, t. 11.
- Biała J., *Samotność dziecka polskiego w XXI wieku*, Wszechnica Świętokrzyska, Kielce 2012,
- Dewar L., Goodman D., *Best Practices in Transitioning Youth Out of Care*, Child Welfare Institute, Children's Aid Society of Toronto, 2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w roku 2015*, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016.
- Golczyńska-Grondas A., *Usamodzielnienie wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych – podstawowe problemy, implikacje dla praktyki*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 2015, nr 30(3).

- Golczyńska-Grondas A., „Wychowało nas państwo”. *Rzecz o tożsamości dorosłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2014.
- Kowalski W., *Usamodzielnienie wychowanków istotnym zadaniem pieczy zastępczej* [w:] *Pieczka zastępcza: od wsparcia do usamodzielnienia*, red. W. Kowalski, M. Dubis, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2015.
- Kulig B., Sołtys A., *Usamodzielnienie oczami młodzieży – raport z badań nt. doświadczeń usamodzielniających się wychowanków pieczy zastępczej realizowany w ramach projektu „Prawa dziecka w pieczy zastępczej – od teorii do praktyki: nowe spojrzenie przez badania rówieśnicze”*, Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce, Warszawa 2012,
- Ławniczak D., *Podstawy prawne i system wsparcia młodzieży opuszczającej placówki opiekuńczo-wychowawcze. Deficyty obowiązujących rozwiązań systemowych* [w:] *Praca socjalna z młodzieżą opuszczającą placówki opiekuńczo-wychowawcze i ich rodziny*, red. K. Głąbicka, M. Gościńiewicz, Centrum Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Pomoc w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej*, Warszawa 2014.
- Raczkowska J., *Wychowanie w domu dziecka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1983.
- RCPS w Łodzi, *Uwarunkowania procesu usamodzielnienia wychowanków instytucjonalnej pieczy zastępczej w województwie łódzkim – raport z badania*, Łódź 2014.
- Rek-Woźniak M., *Młodzi dorośli. Wzory ruchliwości społecznej w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- ROPS Toruń, *Sytuacja wychowanków opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze oraz rodziny zastępcze na terenie województwa kujawsko-pomorskiego*, Toruń 2013.
- Stein M., Munro E.R., *Young People's Transitions from Care to Adulthood. International Research and Practice*, 2008.
- Towarzystwo Psychoprofilaktyczne, Oddział w Warszawie, *Z opieki w dorosłość. Model usamodzielnienia*, Warszawa 2014.
- Winiarski M., *Samodzielność życiowa* [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999.

Akty prawne

- Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U. nr 64 poz. 593, ze zm.
- Ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz.U. nr 149, poz. 887, ze zm.

Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 23 grudnia 2004 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie Dz.U. 2005, nr 6 poz. 45.